

Agnieszka Januszek-Sieradzka

ORCID: 0000-0002-3227-3797

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Sekretarze na dworach polskich królowych w epoce jagiellońskiej*

The Secretaries at the Courts of Polish Queens in the Jagiellonian Era

Grażynie i Markowi Łatom – z wdzięcznością

Abstrakt

Celem artykułu jest przedstawienie problematyki sekretariatu i sekretarzy na dworach królowych polskich w okresie niemal dwustu lat panowania dynastii Jagiellonów. Kancelaria królowych, w ramach której pracowali sekretarze, nie była dotychczas przedmiotem osobnych studiów. Informacje o działalności sekretarzy rozsiane są w licznych i bardzo różnorodnych źródłach, a także, zazwyczaj marginalnie, w obszernej literaturze przedmiotu. Ze względu na osobiste powiązania sekretarzy z królowymi i ich szczególnie dostęp do monarszych żon i ich spraw, przyjrzenie się tej grupie jest wartościowe badawczo nie tylko z kancelaryjnego, czy nawet dyplomatycznego punktu widzenia, ale rozpoznanie tej grupy może być szczególnie istotne dla poznania i zrozumienia samej królowej, jej relacji z najbliższym otoczeniem i ludźmi mającymi z nią stałe i bliskie kontakty, często trudne, skomplikowane i znaczone całą gamą relacji i emocji. Sekretarze

* Artykuł powstał w ramach realizacji projektu 2018/29/B/HS3/0097 „Dworzanin polski na dworze Jagiellonów i królów elekcyjnych. Pozycja, system wartości, wzorzec osobowy”, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki.

królowej pomagali jej w kontaktach z instytucjami państwowymi, dostojnikami i innymi osobami pełniącymi funkcje publiczne, ale – ze względu na miejsce królowej w strukturze władzy, a właściwie jego brak – przede wszystkim w kontaktach z małżonkiem w okresach rozłąki oraz z rodziną, tak tą pozostawioną w ojczyźnie i rozszarpaną po Europie, jak i tą nową, do której weszła wraz z zamążpójściem. Przy odpowiedniej osobowości, talentach i umiejętnościach sekretarz, który miał wszak dostęp do licznych sekretów, myśli i planów królowej mógł stać się bliskim i wpływowym jej współpracownikiem, doradcą czy powiernikiem. Kluczem była jednak lojalność wobec swej pani.

Słowa kluczowe: sekretariat królowej, sekretarz królowej, kancelaria, dwór królowej, Jagiellonowie, korespondencja

Abstract

The aim of this article is to present the subject matter of secretariats and secretaries at the courts of Polish queens during nearly two hundred years of the Jagiellonian dynasty. The chancellery of queens, where the secretaries worked, has not been the subject of a separate study to date. Information about the secretaries' activities is scattered in numerous and highly diverse sources and, usually marginally, in the vast literature. Because of the secretaries' personal ties to the queens and their special access to monarchs' wives and their affairs, looking at this group is valuable research-wise, not only from the point of view of the chancellery, or even diplomacy. This group can be especially important for knowing and understanding the queens themselves, their relationships with immediate circles along with the people who had constant and close contacts with the queens. Such contacts were often difficult, complicated, and marked by a whole range of relationships and emotions. The queen's secretaries assisted her in contacts with state institutions, dignitaries and other persons performing public functions. However, due to the queen's place in the structure of power, or rather the lack of it, she was accompanied, above all, in contacts with her spouse during periods of separation and with her family, or both families, the one she left behind in her homeland and scattered around Europe, as well as her new one, which she entered with her marriage. With the right personality, talents and skills, the secretary, who after all had access to numerous secrets, thoughts and plans of the queen, could become a close and influential associate, advisor or confidant of hers. The key, however, was loyalty to his lady.

Keywords: queen's secretariat, queen's secretary, chancellery, queen's court, Jagiellonians, correspondence

W połowie XVI w. Marcin Kromer (1512–1589), królewski sekretarz i dyplomata, w swej *Polonii* nie umiał jednoznacznie wypowiedzieć się o miejscu i roli sekretarza królowej wśród jej urzędników. Wyjaśnił, iż królowa ma

kanclerza albo sekretarza; do jego obowiązków należy pisanie listów w imieniu królowej, pieczętowanie ich oraz odczytywanie kierowanych do królowej i udzielanie odpowiedzi. [...] Pomiędzy kanclerzem a sekretarzem jest ta różnica, że ten drugi nie piastuje pieczęci królowej, jak pierwszy, lecz otrzymuje ją w przypadku doraźnej potrzeby¹.

Kromer zaznaczył, że polska królowa ma kanclerza albo sekretarza, co z jednej strony mogłoby wskazywać na wymiennosc tych stanowisk i przypisanych do nich obowiązków, a z drugiej dawać podstawy do wniosku, że królowa miała do dyspozycji jednego albo drugiego, nie obu. O ile jednak kanclerz, piastujący pieczęć, mógł z powodzeniem wypełniać obowiązki sekretarskie czy pisarskie, o tyle sekretarz nie mógł przecież na stałe trzymać pieczęci królowej, a otrzymywał ją doraźnie w szczególnych przypadkach. Należy więc sądzić, że królowa musiała mieć swego kanclerza, który – przy małej aktywności kancelaryjnej królowej – mógł z powodzeniem wypełniać także obowiązki sekretarskie czy pisarskie, albo mogła obok kanclerza dysponować również dalszym personelem kancelaryjnym – sekretarzem i/ lub pisarzem.

Jeszcze na początku lat dwutysięcznych Grażyna Rutkowska i Piotr Węcowski słusznie konstatowali, że w polskiej historiografii „niewiele wiemy zarówno o samych królowych i ich roli w państwie, jak o ich otoczeniu”², a „poza głównym nurtem badawczym pozostają [...] struktury dworów polskich księżnych i królowych”³, w ostatnich kilkunastu latach widać jednak wyraźny, a možny by nawet rzec – skokowy – rozwój badań dotyczących dworów polskich królowych. Swoje miejsce znalazła w nich także kwestia kancelarii i jej personelu, choć nie poświęcono jej dotąd odrębnych, szczegółowych badań. Stanowi ona też przedmiot

1 Marcin Kromer, *Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*, tłum. Stefan Kazikowski, wstęp i oprac. Roman Marchwiński (Olsztyn: Wydawnictwo Pojezierze, 1984), 147.

2 Piotr Węcowski, „Nad spisem urzędników królowej Jadwigi”, *Roczniki Historyczne* 66 (2000): 215.

3 Grażyna Rutkowska, „Urzędnicy królowej Jadwigi Andegaweńskiej”, w *Nihil superfluum esse. Prace z dziejów średniowiecza ofiarowane Profesor Jadwidze Krzyżaniakowej*, red. Zbyszko Górczak, Jerzy Strzelczyk (Poznań: Instytut Historii Uniwersytetu Adama Mickiewicza, 2000), 367.

zainteresowania raczej badaczy zajmujących się dworem niż dociekań z obszaru dyplomatyki⁴. Problematyka kancelarii i personelu kancelaryjnego monarszych małżonek została poruszona w rzetelnych studiach Grażyny Rutkowskiej poświęconych dworom Jadwigi Andegaweńskiej⁵, Anny Cylejskiej i Elżbiety Granowskiej⁶, w studium o dworze Zofii Holszańskiej autorstwa Bożeny Czwojdrak⁷, a także w niepublikowanej pracy Tomasza Rombka o dworze Elżbiety Rakuszanki⁸. Agnieszka Marchwińska dokonała szczegółowych ustaleń dotyczących sekretariatów żon króla Zygmunta Augusta⁹, a kancelaria Barbary Radziwiłłówny stała się także przedmiotem zainteresowania litewskich historyków Raimondy Ragauskienė i Aivasa Ragauskasa¹⁰. Brak natomiast podobnych ujęć dla dworów obu żon króla Zygmunta I Starego, choć w biografii królowej Bony pióra Władysława Pocięchy można odnaleźć wzmianki o sekretarzach i innych pracownikach jej kancelarii, rozsięte w różnych miejscach dzieła¹¹.

W dotychczasowych ujęciach, które skupiały się na strukturze dworu i personaliach osób piastujących konkretne urzędy, kancelarie królowych i ich sekretariat traktowano wyłącznie jako jedno z ogniw organizacji dworu. Warto przyjrzeć się temu problemowi tym bardziej, że nie można tu zastosować prostych analogii do dworu króla i funkcjonowania tych instytucji w jego otoczeniu, choć dzielą one ze sobą nazwy.

4 Np. kwestia kancelarii królowych została pominięta w najnowszym dokonaniu polskiej historiografii poświęconym dyplomacie staropolskiej – por. *Dyplomatyka staropolska*, red. Tomasz Jurek, Nauki Pomocnicze Historii. Seria nowa (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2015).

5 *Ibidem*, 373, 375–379.

6 Grażyna Rutkowska, „Dwór polskich królowych Anny Cylejskiej i Elżbiety Granowskiej, w *Narodziny Rzeczypospolitej. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych*, red. Waldemar Bukowski, Tomasz Jurek, t. 2 (Kraków: Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2012), 872, 889–890, 897, 907.

7 Bożena Czwojdrak, *Zofia Holszańska. Studium o dworze i roli królowej w późnośredniowiecznej Polsce* (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2012), 98–100, 120, 123, 136, 157, 183–187, 222, 224.

8 Tomasz Rombek, *Otoczenie królowej Elżbiety Rakuszanki (1454–1505)*, Katowice 2013 (mps pracy doktorskiej w Archiwum Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach), 76–87. Panu Doktorowi Tomaszowi Rombkowi serdecznie dziękuję za życzliwe udostępnienie fragmentów niepublikowanej rozprawy doktorskiej.

9 Agnieszka Marchwińska, *Królewskie dwory żon Zygmunta Augusta. Organizacja i składy osobowe* (Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2008), 38–43.

10 Raimonda Ragauskienė, Aivas Ragauskas, *Barboros Radvilaitės laiškai Žygmantui Augustui ir kitiems. Studija apie XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterų korespondenciją* (Vilnius: Leidykla VAGA, 2001), 149–158.

11 Władysław Pocięcha, *Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie Odrodzenia*, t. 2 (Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1949), 52–54, 77–78.

Jak słusznie zauważyła Agnieszka Marchwińska, „drugoplanowa rola królowej w monarchii jagiellońskiej, uwarunkowana prawem i tradycją, decydowała, iż ranga jej dworu, a więc i urzędników, była inna aniżeli urzędników dworskich króla”¹². Inna była także rola, a także ewolucja kancelarii królowej. Należy zauważyć, że nie podlegała ona procesowi wyodrębniania się z dworu, tak jak w przypadku kancelarii króla, która była integralną częścią dworu monarchy do początku XVI w., a następnie, wraz z rozwojem jej zadań, ewoluowała ku urzędowi już nie królewskiemu, a koronnemu¹³. Analogiczny proces z oczywistych powodów nie dotyczył kancelarii królowej. Pozostała ona integralną częścią dworu monarszej małżonki, a jej struktura i działalność była najczęściej wypadkową potrzeb i osobowości królowej, wpływu i osobowości króla i w końcu – relacji między małżonkami, która decydowała w znacznej mierze o roli i możliwościach działania królowej. Warto jednak podkreślić pewne podobieństwo – ściśle powiązanie pisarzy i sekretarzy kancelarii z królem oraz ich wykorzystywanie przez monarchę do różnych posług o charakterze aktotwórczym, a wraz z wydzieleniem się kancelarii królewskiej z dworu następował też proces oddzielania się sekretariatu królewskiego od kancelarii¹⁴. O ile w połowie XVI w. kancelaria królewska wyewoluowała w urząd państwowy strukturalnie odrębny od dworu, choć przecież powiązany z nim licznymi nićmi personalnymi i funkcyjnymi, to kancelaria królowej, pozbawiona rangi i znaczenia państwowego, pozostała skromnym zespołem ludzi służących królowej w pisemnej komunikacji o charakterze właściwie prywatnym.

Wystarczy spojrzeć na listę wymienionych przez Kromera zadań i ról sekretarzy króla, by nie mieć wątpliwości, że sekretarz króla i sekretarz królowej, poza nazwą, mieli bardzo niewiele analogicznych czy porównywalnych obowiązków¹⁵. Sekretarze królowej pomagali jej w kontaktach

---

12 Marchwińska, *Królewskie dwory*, 28.

13 Waldemar Chorążyczewski, „Kancelarie centralne państwa w XIV–XVIII wieku”, w *Dyplomatyka staropolska*, red. Tomasz Jurek, Nauki Pomocnicze Historii. Seria nowa (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2015), 160–161; Józefa Skibniewska, *Dwór królewski Aleksandra Jagiellończyka w latach 1501–1506* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2015), 53–62.

14 Chorążyczewski, „Kancelarie centralne”, 156.

15 „[...] sekretarze nie mają [...] przydzielonego żadnego specjalnego i określonego zadania, lecz są w pogotowiu, by na życzenie monarchy sprawować w jego imieniu poselstwa, spisywać i odczytywać pisma państwowe i królewskie, wzywać i przeprowadzać przed oblicze króla czy senatu znakomitych gości i posłów od panujących, wypytywać o zdanie chorych i nieobecnych na radzie dostojnych senatorów i przekazywać je królowi, przeprowadzać w zastępstwie króla wizje lokalne, rozpoznawać fakty i spawy sporne, zwłaszcza wewnętrzne zatargi dworzan i służby lub nieporozumienia

z instytucjami państwowymi, dostojnikami i innymi osobami pełniącymi funkcje publiczne, ale – ze względu na miejsce królowej w strukturze władzy, a właściwie jego brak – przede wszystkim w kontaktach z małżonkiem w okresach rozłąki oraz z rodziną, tak tą pozostawioną w ojczyźnie i rozsianą po Europie, jak i tą nową, do której weszła wraz z zamążpójściem¹⁶. W aktualnym stanie rozpoznania kancelarii i sekretariatów poszczególnych królowych nie dysponujemy listą sekretarzy jagiellońskich małżonek i należałoby z całą mocą postawić jej skompletowanie jako postulat badawczy, przede wszystkim dla badaczy zajmujących się tematyką dworów, ale także i specjalistów z zakresu dyplomatyki.

Warto podkreślić, że jakkolwiek dotychczasowe ustalenia odnośnie do kancelarii królowej mają swoją istotną wartość w zakresie, który dominuje w polskich badaniach nad dworem, czy szerzej – otoczeniem – koronowanych głów, czyli w ujęciu strukturalno-organizacyjnym, to istotne badawczo i poznawczo byłoby także zwrócenie uwagi na inne przejawy ich obecności i działalności członków sekretariatu w otoczeniu królowej. Ta zbiorowość na przestrzeni dwustu jagiellońskich lat jest interesująca sama w sobie i stanowi wdzięczny przedmiot badań prozopograficznych. Z kolei doświadczenie wynikające z analizy dworskiego mikroświata Barbary Radziwiłłówny¹⁷ podpowiada też, że rozpoznanie tej grupy może być szczególnie istotne dla poznania i zrozumienia samej królowej, jej relacji z najbliższym otoczeniem i ludźmi mającymi z nią stałe i bliskie kontakty, kontakty często trudne, skomplikowane i znaczone całą gamą relacji i emocji. Sekretarze królowej, jak mało kto, mają możliwość wprowadzenia badaczy do trudno dostępnych dworskich przestrzeni i pozwalają im zajrzeć za dworskie kulisy.

Dla XV stulecia brakuje informacji o strukturze i składzie kancelarii królowej, a wzmianki źródłowe, często pojedyncze dla funkcjonowania tej instytucji na poszczególnych dworach, dają podstawy, by sądzić, że kanclerz najczęściej był jednocześnie jej sekretarzem, a zdarzało się, że wypełniał też funkcję notariusza (pisarza), fizycznie sporządzając dokumenty i prowadząc korespondencję¹⁸. Gdyby odwołać się do przytoczonej wyżej opinii Kromera, to dla żon Władysława Jagiełły, małżonki Kazi-

---

z królewskimi urzędnikami i wypełniać inne, jeśli się takie trafiają, związane z dostojnictwem władzy i zaszczytne usługi” (Kromer, *Polska*, 142); por. Waldemar Chorążyczewski, *Przemiany organizacyjne polskiej kancelarii królewskiej u progu czasów nowożytnych* (Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2007), 115–136.

16 Marchwińska, *Królewskie dwory*, 38.

17 Por. Agnieszka Januszek-Sieradzka, *Królowa Barbara Radziwiłłówna w dworskim mikroświecie* (Lublin: Wydawnictwo Naukowe KUL, 2017).

18 Rombek, *Otoczenie królowej*, 77.

mierza Jagiellończyka i jeszcze pierwszej żony Zygmunta I Starego, często zamiast „albo”, między kanclerzem a sekretarzem należałoby postawić znak równości, choć pamiętać należy, że wszelkie wnioski obciążone są tą okolicznością, że wysnuwane są na podstawie bardzo skąpej podstawy źródłowej. Badania nad kancelariami i sekretariatami jako narzędzie do poznania otoczenia królowej są trudne, a często wręcz niemal niemożliwe ze względu na niedostatki źródłowe dla większości królowych piętnastowiecznych. W przypadku Jadwigi Andegaweńskiej należy też oczywiście pamiętać o jej specyficznej pozycji jako dziedziczki tronu polskiego, „króla Polski” i „pani przyrodzonej Królestwa”. Do 4 marca 1386 r. obsługująca ją kancelaria była w istocie kancelarią koronną, a po koronacji Władysława Jagiełły, stając się kancelarią państwową, zaczęła służyć nowemu królowi. Jadwiga otrzymała odrębną, własną kancelarię zapewne w ciągu 1386 r. Jadwiga Andegaweńska miała pięciu kanclerzy, wszyscy byli duchownymi. Szczególnie istotne w kontekście tytułowego zagadnienia jest występowanie Wojciecha Jastrzębca z Łubnicy z jednoczesnymi tytułami kanclerza i sekretarza Jadwigi¹⁹. Co interesujące, urząd sekretarza króla wykształcił się w pierwszej ćwierci XV w., pierwsze poświadczenie źródłowe użycia tego tytułu pochodzi z 1417 r., kiedy papież nazwał sekretarzem Zbigniewa Oleśnickiego²⁰. W odniesieniu do kancelarii pierwszej jagiellońskiej królowej mogłoby to wskazywać, że kanclerz i sekretarz nie wypełniali tych samych obowiązków, skoro oba tytuły przysługiwały jednej osobie, jednak trzeba pamiętać, że nazwy tych funkcji pochodzą ze źródła proveniencji krzyżackiej, nie rodzimej. Z kolei wśród słabo jeszcze rozpoznanego personelu kancelaryjnego drugiej żony Władysława Jagiełły, Anny Cylejskiej²¹, Mikołaj, syn Jana z Lubani, w 1410 r. wystąpił w dokumencie jako notariusz (*notarius domine regine*²²), a w roku 1414 został odnotowany jako sekretarz (*secretarius*

19 Tak jest wzmiankowany w liście wielkiego mistrza krzyżackiego do królowej z 30 marca 1398 r. – „[...] per honorabilem Albertum scolasticum Cracoviensem aule vestre cancellarium secretariumque vestrum [...]” *Lites ac res geastae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, wyd. Ignacy Zakrzewski, wyd. 2, t. 2 (Poznań: nakł. Biblioteki Kórnickiej, 1892), 423; *Codex diplomaticus Prussicus*, wyd. Johannes Voigt, t. 6 (Königsberg: In Comission bei Wilhelm Koch, 1861), 67; Rutkowska, „Urzędnicy królowej”, 377.

20 *Dyplomatyka staropolska*, 156.

21 Jak podaje G. Rutkowska, znanych jest jedynie 12 zachowanych listów i dokumentów królowej („Dwór polskich królowych”, 889).

22 *Teksty źródłowe do dziejów kultury i sztuki z najdawniejszych oficjaliów krakowskich: lata 1410–1412 oraz 1421–1424*, wyb. i oprac. Bolesław Przybyszewski, Cracovia artificum. Supplementa, 1 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1985), 18; Rutkowska, „Dwór polskich królowych”, 890.

*Anne regine Poloniae*²³). W świetle bardzo skąpo zachowanych źródeł nie sposób wyjaśnić, czy ta różnica w tytułaturze oznacza zamienne stosowanie określeń „notariusz” i „sekretarz”, czy też nastąpił awans Mikołaja z pisarza na sekretarza. Grażyna Rutkowska na podstawie tego dokumentu stwierdza pojawienie się na dworze Anny Cylejskiej nowego urzędu sekretarza, nieznanego na trzynastowiecznych dworach polskich księżnych²⁴. Notariusza poświadczają nad wyraz wątle przekazy źródłowe dotyczące kancelarii Elżbiety Granowskiej²⁵. Historycy są skłonni jako kanclerza Elżbiety widzieć jej protegowanego, Andrzeja z Kokorzyna, późniejszego kanclerza Zofii Holszańskiej²⁶, ale wobec faktu, że nie jest znany żaden dokument ani list Granowskiej, teza ta nie znajduje dowodnego potwierdzenia w źródłach. Obok pięciu (lub sześciu) kanclerzy królowej Zofii źródła poświadczają także działalność w jej kancelarii sześciu pisarzy (*notarius*), z których dwaj wzmiankowani byli również raz w jednym dokumencie jako sekretarze Zofii. W czerwcu 1436 r. w suplice do papieża Eugeniusza IV królowa prosiła o prebendy dla swoich kapelanów i sekretarzy (*suorum capellanorum et secretariorum*) – Mikołaja z Miłosławia i Stanisława Roja²⁷. Mikołaj zaczynał pracę w kancelarii Zofii Holszańskiej być może jako pisarz przed 1424 r. i stanowisko sekretarza należałoby uznać za jego awans w strukturze tej instytucji²⁸. Stanisław Roj został kanclerzem królowej w 1447 r., więc należy sądzić, że przeszedł w jej kancelarii drogę od pisarza przez sekretarza do zwierzchnika tej instytucji i chyba tak należałoby widzieć pełną strukturę kancelarii i hierarchię jej pracowników. Jak wynika ze źródeł, cieszył się on poparciem Zofii już jako pisarz w jej kancelarii. Królowa działała na rzecz pozyskiwania przez protegowanego kolejnych beneficjów kościelnych, z czasem powierzony mu został także urząd podskarbiego na jej dworze. Wobec faktu, że królowa była wówczas wdową, a królem był jej małoletni

23 *Repertorium Germanicum*, t. 3: *Verzeichnis der in den Registern und Kameralakten Alexanders V., Johann's XXIII. und des Konstanzer Konzils vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches, seiner Diözesen und Territorien 1409–1417*, Bearb. v. Ulrich Kühne (Zürich – Hildesheim, 1991; Unveränderter Nachdruck der Ausgabe Berlin 1935), kol. 288; Rutkowska, „Dwór polskich królowych”, 890.

24 Rutkowska, „Dwór polskich królowych”, 172.

25 *Podwody kazimierskie 1407–1432*, wyd. Stanisław Krzyżanowski, Archiwum Komisji Historycznej, II (Kraków: Akademia Umiejętności. Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1913), 412; Rutkowska, „Dwór polskich królowych”, 898.

26 Rutkowska, „Dwór polskich królowych”, 897.

27 *Bullarium Poloniae litteras apostolicas aliaque monumenta Poloniae Vaticana continens*, t. 5: *1431–1449*, ed. Maria Kowalczyk et al. (Romae–Lublin: Fundacja Jana Pawła II. Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej. Katolicki Uniwersytet Lubelski, 1995), nr 538.

28 *Podwody kazimierskie*, 426; Czwojdrak, *Zofia Holszańska*, 162.

syn, zapewne w kolejnych nominacjach i karierze Roja Zofia miała swój czynny udział²⁹. Dobrze wypełniał on swoje obowiązki, a jego kariera rozwijała się bez przeszkód. Jego poprzednik na kanclerstwie, Stefan Szpiek, tak prostej drogi nie miał, choć jego karierę w kancelarii Zofii uznać by należało za wręcz błyskawiczną. W 1441 r. Szpiek jest wzmiankowany jako protonotariusz królowej, choć – jak można sądzić – nie dysponował odpowiednimi do tej roli kompetencjami. Szpiek nie miał uniwersyteckiego wykształcenia, za to miał rozliczne problemy z łaciną. Gdy w 1445 r. sporządził w imieniu królowej list do Eneasza Sylwiusza Piccolominiego, pismo było tak usiane błędami gramatycznymi i stylistycznymi, że adresat, wytrwany humanista, wyśmiał bezlitośnie i samą królową, i jej nieszczęsnego pisarza. Stwierdził, grubiańsko i bez cienia wyrozumiałości dla Szpieka, że ten nadaje się do bycia kanclerzem jak wieprz do niesienia lektyki (*quam selle gestande porcus*)³⁰. Co zadziwiająco, zamiast co najmniej ostrej reprimendy albo zwolnienia z kancelarii już na początku 1446 r. czekał na niego awans na stanowisko kanclerza! Szpiek chyba nie docenił zaufania i wyrozumiałości królowej, która awansowała go mimo ewidentnych braków w wykształceniu, bo niedługo później kanclerz popadł w konflikt z prawem. Został przez rajców swego rodzinnego miasta oskarżony o kradzież kielichów i pieniędzy z bieckich kościołów św. Jakuba i św. Michała³¹. *Casus* Stefana Szpieka może stanowić istotny przyczynek do badań nad wpływem królowej na karierę członków jej kancelarii, choć jeszcze w okresie, w którym – co prawda już poświadczony źródłowo – stałym członkiem tej instytucji nie jest sekretarz (*secretarius*).

W odniesieniu do kancelarii Elżbiety Rakuszanki – jak zauważył badacz jej dworu, Tomasz Rombek – „brakuje źródłowych danych o jej strukturze i personelu. Dysponujemy jedynie informacjami dotyczącymi postaci samego zwierzchnika kancelarii, czyli kanclerza. Znamy ich

---

29 Piotr Rabiej, „Stanisław Roj: nieznaną przedstawiciel rodu Toporów”, w *Narodziny Rzeczypospolitej. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych*, t. 1, red. Waldemar Bukowski, Tomasz Jurek (Kraków: Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2012), 159–173; Czwojdrak, *Zofia Holszańska*, 183–186.

30 *Enee Silvii Piccolominei Epistolarium Seculare: complectens De duobus amantibus. De nativis equorum, de curialium miseris*, post Rudolf Wolkan iterum recognovit edidit Adrianus von Heck, *Studi e testi*, t. 439 (Città del Vaticano, 2007), 439–440; Ignacy Zarębski, *Stosunki Eneasza Sylwiusza z Polską i Polakami* (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1939), 16–20; Rafał Ojrzyński, *Obraz Polski i Polaków w pismach Eneasza Sylwiusza Piccolominiego (papieża Piusa II)*, *Fasciculi Historici Novi*, t. 14 (Warszawa: Wydawnictwo DiG. Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, 2014), 81–87.

31 Czwojdrak, *Zofia Holszańska*, 186–187.

zaledwie pięciu, bardzo często są to pojedyncze wzmianki źródłowe³². Kanclerze Elżbiety bez wyjątku byli duchownymi związanymi z diecezją krakowską i posiadającymi na jej terenie różne beneficja. Co prawda, są to postaci w literaturze znane i rozpoznane – Jan Rey (Rej) z Szumska³³, Jan Wątróbka ze Strzelec, Jan Liberanth, Jan Latałski³⁴, ale niewiele można powiedzieć o ich rzeczywistych relacjach z królową. Zmiany personalne w kancelarii Rakuszanki dają natomiast wgląd w kwestię przepływu członków tych instytucji z dworu króla na dwór królowej, a także – co szczególnie interesujące – w kierunku odwrotnym. Wydaje się, że specjalną pozycję przy boku Rakuszanki miał Jan Wątróbka, choć zaświadcza o tym jednak tylko wzmianka źródłowa z 23 stycznia 1466 r., w której został nazwany doradcą królowej Polski, Elżbiety³⁵. W zachowanych źródłach jest ponaddwudziestoletnia luka pomiędzy ostatnim odnotowaniem Jana Wątróbki a pierwszą i jedyną zresztą wzmianką o nowym kanclerzu Rakuszanki, jej długoletnim lekarzu Janie Liberanth (Lieberhandt). A i ta odosobniona wzmianka może być po prostu błędem pisarskim, skoro w wielu późniejszych źródłach Liberanth nigdy nie pojawił się z tytułem kanclerza królowej³⁶. Od 1498 r. niemal do śmierci Elżbiety w 1505 r. jej kanclerzem był Jan Latałski z Latalic i być może jeszcze jako jej kanclerz został też sekretarzem króla Aleksandra Jagiellończyka³⁷. Co interesujące, ten sam Jan Latałski jako świadek wymieniony w dokumencie króla Jana Olbrachta dla kanoników regularnych w Kazimierzu z 17 czerwca 1500 r. został określony „sekretarzem królowej” (*secretarius*

---

32 Rombek, *Otoczenie królowej*, 77.

33 Maria Michalewiczowa, „Rey (Rej) Jan z Szumska h. Oksza (zm. 1468)”, w *Polski Słownik Biograficzny*, red. Emanuel Rostworowski, t. 31 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1988–1989), 189–191.

34 Irena Sułkowska-Kurasiowa, „Latałski Jan h. Prawdzic (1463–1540)”, w *Polski Słownik Biograficzny*, red. Emanuel Rostworowski, t. 16 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1971), 562–563.

35 *Bullarium Poloniae litteras apostolicas aliaque monumenta Poloniae Vaticana continens*, t. 7: 1464–1471, ed. Irena Sułkowska-Kuraś, Stanisław Kuraś, współprac. Janusz Smołucho, Przemysław Stanko (Roma–Lublin: Fundacja Jana Pawła II. Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej. Katolicki Uniwersytet Lubelski, 2006), 74; Rombek, *Otoczenie królowej*, 78.

36 Rombek, *Otoczenie królowej*, 79.

37 *Ibidem*. Autor powołuje się tutaj na: Andrzej Wyczański, *Między kulturą a polityką. Sekretarze królewscy Zygmunta Starego (1506–1548)* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990), 25, 43, 57, 59, 60, 61, 62, 71, 72, 81, 94, 256–257. Z kolei Józefa Skibniewska (*Dwór królewski Aleksandra Jagiellończyka w latach 1501–1506* [Lublin: Wydawnictwo KUL, 2015, 295]) podaje, że po raz pierwszy z tytułem *secretarius regius* Latałski wystąpił 31 sierpnia 1505 r., a więc nie jeszcze za życia królowej, a następnego dnia po jej śmierci.

reginalis maiestatis)³⁸. Wzmianka ta ma szczególne znaczenie, bowiem określenie „sekretarz” znalazło się w dokumencie wystawionym przez rodziną, królewską kancelarię, i dowodnie poświadcza stosowanie tego terminu w praktyce kancelaryjnej na polskim dworze. Kanclerz i chyba jednocześnie sekretarz Elżbiety ze względu na obowiązki sekretarza królewskiego najwidoczniej nie był w stanie właściwie wywiązywać się z zadań powierzanych przez Rakuszkę i na początku 1505 r. w roli kanclerza królowej zastąpił go Zygmunt Targowicki. Targowicki bez wątplenia posiadał właściwe przygotowanie i kompetencje, a zapewne cieszył się także zaufaniem królowej, jako że przez ponad dekadę (1491–1503) był kanclerzem jej syna, kardynała Fryderyka Jagiellończyka. Jednocześnie Targowicki był sekretarzem monarchy, najpierw Jana Olbrachta (zm. 1501), później, już po śmierci Rakuszanki, także Zygmunta Starego. Kanclerz Targowicki oddał jeszcze królowej szczególną przysługę, bowiem został egzekutorem jej testamentu³⁹. Wydaje się, że kanclerz, niekiedy, jak Latałski, określany sekretarzem, w zupełności zaspokajał kancelaryjne potrzeby dworu królowej. Jak zauważył T. Rombek, pisarze, a właściwie notariusze publiczni z prawem uwierzytelniania dokumentów byli zatrudniani przez królową doraźnie, w sytuacjach, gdy jak w przypadku sporządzenia testamentu, szczególnie potrzebni byli ludzie z takimi uprawnieniami⁴⁰.

Zauważalna pragmatyka w funkcjonowaniu kancelarii królowej widoczna jest także w przypadku Heleny, żony króla Aleksandra Jagiellończyka, choć niekoronowanej, to uznawanej powszechnie w źródłach za *reginam Poloniae*. Helena miała bowiem do dyspozycji sekretarza (czy pisarza) ruskiego, Miklasza (Mikołaja), który był jej z oczywistych względów niezbędny⁴¹. Była to swoista tradycja na dworze polskich królowych

---

38 *Materiały do Kodeksu Dyplomatycznego Małopolski*, t. 5: 1451–1506, oprac. Waldemar Bukowski, Franciszek Sikora, Jan Wroniszewski, red. Waldemar Bukowski, współprac. Janusz Szyszka, Kraków 2014, nr 2104, <http://www.kodeks.pau.krakow.pl/dokumenty.html> (dostęp: 20.10.2021). Skan karty z listą świadków – http://www.kodeks.pau.krakow.pl/img/T91_4.jpg (dostęp: 20.10.2021). Za zwrócenie uwagi na ten dokument serdecznie dziękuję Panu Doktorowi Tomaszowi Rombkowi.

39 Wyczański, *Między kulturą a polityką*, 266–267; Józef Garbacik, „Testament królowej Elżbiety Rakuszanki żony Kazimierza Jagiellończyka (27 VI 1505)”, w *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin*, red. Zofia Kozłowska-Budkowa (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1960), 314.

40 Rombek, *Otoczenie królowej*, 84–87.

41 AGAD, ASK, RK 32, k. 66v; Rombek, *Otoczenie królowej*, 86. Badacz ten przekonująco weryfikuje w swej pracy obecną w polskiej historiografii opinię, że ów Miklasz (czy Nyklas) był diakiem (pisarzem/ sekretarzem ruskim) Elżbiety Rakuszanki. Tak zidentyfikowała tę postać Urszula Borkowska, *Dynastia Jagiellonów w Polsce* (Warszawa:

pochodzenia ruskiego czy litewskiego, bo wcześniej diaka miała do swej dyspozycji litewska księżniczka Zofia Holszańska, a w połowie XVI w. inna Litwinka na polskim tronie – Barbara Radziwiłłówna.

Krótkie funkcjonowanie kancelarii pierwszej żony Zygmunta Starego Barbary Zápolyi stanowi okres zapowiadający zmiany, które będą charakterystyczne dla sekretariatów kolejnych królowych. Pierwsza cecha to silne związki z dworem króla, który – jak Zygmunt Stary – niekiedy wręcz dzielił sekretarzy ze swą żoną lub – jak Zygmunt August – osobiście decydował o doborze personelu kancelaryjnego. Druga widoczna właściwość to obecność w kancelariach czy wężziej – sekretariatach – królowych wybitnych osobowości, ludzi wyróżniających się uzdolnieniami, dla których służba na dworze królowej często była wstępem do wielkich, czasem wręcz spektakularnych karier. Przez całe krótkie życie na Wawelu Barbary Zápolyi (1512–1515), pierwszej żony Zygmunta Starego, jej sekretarzem, określanym też wymiennie kanclerzem, był Andrzej Krzycki, jeden z najwybitniejszych humanistów epoki zygmuntońskiej. Z pewnością to Krzycki stał za redakcją listów królowej do męża, w których Barbara pięknie, w bezbłędnej łacinie zapewnia o swej trosce i uczuciu. Jako *cancellarius reginae* pisał w dniu śmierci królowej do Piotra Tomickiego, podkanclerzego Królestwa, przedstawiając okoliczności jej zgonu oraz zwracając się z „załamania na duchu” z tego powodu⁴².

Bez wątpienia Bona Sforza była tym wyjątkiem w galerii szesnastowiecznych polskich królowych, który każe się zastanowić nad rolą małżonek władców w kształtowaniu ich najbliższego otoczenia. Jak pokazuje jej przykład, nawet w polskich warunkach przy splocie kilku sprzyjających okoliczności, w których osobowość królowej, osobowość jej męża i relacja między nimi zdają się kluczowe, wpływ kobiety na dobór współpracowników mógł być znaczny, dominujący, a chyba nawet wyłączny. Jak się miało okazać w przypadku Bony, wcale niekoniecznie musiało to dla niej oznaczać tylko korzyści. Bardzo aktywna politycznie i ekonomicznie królowa skupiała w swej kancelarii „cały sztab pisarzy i sekretarzy zarówno świeckich, jak i duchownych”⁴³ – realizatorów rozlicznych podejmowanych przez nią działań.

Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011), 192, a za nią Czwojdrak, *Zofia Holszańska*, 100, przyp. 43.

42 Stefan Zabłocki, „Krzycki Andrzej”, w *Polski Słownik Biograficzny*, red. Emanuel Rostworowski, t. 15 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1970), 544; Bolesław Przybyszewski, *Barbara Zápolya królowa Polski 1512–1515*, red. i posł. Inga Platowska-Sapetowa (Łańcut: De arte, 2000), 87–89.

43 Ignacy Tadeusz Baranowski, „Adam Pilchowski: działacz agrarny z czasów zygmuntońskich”, *Przegląd Historyczny* 20 (1916): 141.

Osobistym sekretarzem królowej i pierwszym przełożonym jej kancelarii był Ludovico Masati de Aliphia (Aliphius), członek starej szlacheckiej rodziny neapolitańskiej, który przybył do Krakowa wraz z Boną w 1518 r.⁴⁴ Aliphius, świetnie wykształcony, przez krótki czas prowadzący wykład z *Instytucji Justyniana* na krakowskim uniwersytecie⁴⁵, zyskał zaufanie także króla Zygmunta Starego, który powierzał rzutkiemu Włochowi z reguły niełatwe misje dyplomatyczne⁴⁶. Nieudane poselstwa Alifio nie przeszkodziły temu, by po opuszczeniu Polski w 1535 r. aż do śmierci w 1543 r. wykonywał w Wenecji z ramienia Bony zadania dyplomatyczno-finansowe⁴⁷. Był więc Włoch w tym samym czasie kanclerzem i sekretarzem królowej Bony oraz najpóźniej od 1524 r. – sekretarzem króla Zygmunta Starego⁴⁸. Podobnym przypadkiem, dobrze pokazującym pewną plastyczność funkcji sekretarza, jest *casus* Stanisława Oleśnickiego (ok. 1469–1539). Ten kanonik gnieźnieński, sandomierski i krakowski, proboszcz warszawski, kantor gnieźnieński i dziekan krakowski, a w ostatnich latach życia biskup poznański (1538–1539), w 1516 r. został sekretarzem króla i pozostawał nim do czasu wyboru na biskupstwo⁴⁹. Co szczególnie interesujące, w 1525 r. Oleśnicki został odnotowany w dokumencie królewskim jako sekretarz króla i królowej, najwyraźniej jednocześnie (*data est [...] regio et reginali secretario*)!⁵⁰ Ten

44 MK 35, 233–234; MK 36, 420–421; Danuta Quirini-Popławska, *Działalność Włochów w Polsce w I połowie XVI wieku na dworze królewskim, w dyplomacji i hierarchii kościelnej* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973), II–12.

45 Janusz Sondel, „Z dziejów Katedry Prawa Rzymskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego”, *Prace Komisji Historii Nauki PAU* 12 (2013): 89.

46 W 1522 r. została mu powierzona misja na Litwie związana z objęciem w posiadanie w imieniu Bony księstwa pińskiego, nadanego jej przez króla 26 grudnia 1519 r. Brał udział w nie do końca udanej misji poselskiej do Włoch w związku ze sprawami spadkowymi Bony po śmierci jej matki Izabeli Aragońskiej i kwestią objęcia w imieniu polskiej królowej jej włoskiego dziedzictwa. W 1530 r. wysłano go do Włoch ponownie w celu przeprowadzenia sprzedaży księstwa Rossano i także ta misja nie wypadła zadowalająco (Domenico Caccamo, „Alifio (d’Alifio, Masati de Aliphia), Ludovico”, w *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 2, 1960, [https://www.treccani.it/enciclopedia/ludovico-alifio_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/ludovico-alifio_(Dizionario-Biografico)) (dostęp: 03.11.2021); Maria Bogucka, *Bona Sforza* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo, 2004), 90.

47 Quirini-Popławska, *Działalność Włochów*, 97; Bogucka, *Bona Sforza*, 90–91.

48 Wyczański, *Między kulturą a polityką*, 24, 39, 82.

49 Marian Banaszak, „Oleśnicki Stanisław”, w *Polski Słownik Biograficzny*, red. Emanuel Rostworowski, t. 23 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1978), 773–774; Wyczański, *Między kulturą a polityką*, 260; Pociecha, *Królowa Bona*, t. 2, 393.

50 AGAD, MK 39, 83, MRPS, cz. 4, t. 2, 322. Pociecha, *Królowa Bona*, t. 2, 14, powołując się na ten regest, stwierdził, że Oleśnicki pełnił czynności sekretarza Bony, bowiem z takim tytułem wymienia go cytowany dokument Zygmunta I. Autor zastrzegł, że nie

odosobniony w źródłach przypadek stanowi cenne świadectwo tego, że nie tylko w praktyce, ale także zupełnie formalnie król i królowa mogli zatrudniać wspólnie czy może w tym samym charakterze tę samą osobę.

Wśród sekretarzy królowej przeważali cudzoziemcy. W latach 1520–1545 był to Marco de la Torre, prowincjał franciszkanów w Polsce i reformator tego zakonu, także spowiednik Bony, który cieszył się opinią sekretarza zaufanego. Franciszkanin zyskał też uznanie i zaufanie króla Zygmunta Starego i widzieć go należy również jako doradcę monarchy⁵¹. W latach 1522–1540 funkcję sekretarza królowej tę pełnił Carlo Antonio Marchesini de Monte Cinere z Bolonii, wcześniej sekretarz biskupa płockiego Erazma Ciołka, a od 1515 r. dzięki królewskiej parze – kanonik płocki. Marchesini należał do ulubieńców Bony i często z nią podróżował. Jego rola daleko wykraczała poza piastowane stanowisko, a co sprytniejsi, jak Andrzej Krzycki, właśnie poprzez przysługi wyświadczane Włochowi zabiegali o przychylność królowej⁵². Sekretarzem królowej w latach 1530–1550 był Scipio Scolare (Scholaris) z Bari, który w najtrudniejszym dla królowej momencie bolesnego i brzemiennego w skutki konfliktu z synem przeszedł do jego obozu i został pisarzem w kancelarii Zygmunta Augusta⁵³. W 1545 r. sekretarzem został inny franciszkanin, prowincjał i także spowiednik królowej, protegowany Marco de la Torre, Francesco Lismanini, który m.in. odbył poselstwo w imieniu królowej do umierającej Barbary Radziwiłłówny w końcu marca 1551 r., i już wkrótce zwolennik reformacji⁵⁴. Na jego miejsce w kancelarii

---

wiadomo, czy Oleśnicki był sekretarzem na stałe, czy tylko czasowo, jednak w innym miejscu (*ibidem*, 393), odnosząc się do wydarzeń z tego samego 1525 r., stwierdza, że na dworze krakowskim dało się słyszeć plotki, że Stanisław Oleśnicki ma uzyskać jakiegoś biskupstwo jako wynagrodzenie „długoletnich usług sekretarza królowej”.

51 Pocięcha, *Królowa Bona*, t. 2, 67–75.

52 AGAD, MK 49, 213–214; Danuta Quirini-Popławska, „Marchesini (Carlo Antonio de Monte Cinere, Carolus Antonius Bononensis, Carolus Bononiensis) Carlo Antonio”, w *Polski Słownik Biograficzny*, red. Emanuel Rostworowski, t. 19 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1974), 530.

53 AGAD, MK 70, 625–626; AGAD, ASK, RK 158, k. 133, 145v; Quirini-Popławska, *Działalność Włochów*, 12; Marek Ferenc, *Dwór Zygmunta Augusta. Organizacja i ludzie*, wyd. 2 (Oświęcim: Wydawnictwo Napoleon V, 2014), 97, 100, 278.

54 Pocięcha, *Królowa Bona*, t. 2, 69–70, 75; Quirini-Popławska, *Działalność Włochów*, 116–120; Bogucka, *Bona Sforza*, 146–147; Mirosław Korolko, *Seminarium Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego. Humanisci w kancelarii królewskiej Zygmunta Augusta* (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1991), 108, 218. Szerzej por. Henryk Barycz, „Meandry Lismaninowskie”, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 16 (1971): 37–66; *idem*, „Lismanin Franciszek”, w *Polski Słownik Biograficzny*, red. Emanuel Rostworowski, t. 17 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1972), 465–470.

królowej przyszedł kolejny Włoch, Ludovico de Montibus z Modeny, sekretarz do 1556 r. De Montibus utrzymywał równocześnie kontakty z Zygmuntem Augustem, którego informował o poczynaniach Bony, jej z kolei donosząc wiadomości z dworu króla. Prowadził też działalność agenturalną na rzecz obcych dworów⁵⁵. Wśród sekretarzy Bony była – obok Włochów – także dość liczna, zróżnicowana i barwna grupa Polaków. Najpierw pisarzem z uprawnieniami notariusza publicznego, a później sekretarzem łacińskim był ksiądz Jan Lewicki, który przed wstąpieniem na służbę Bony przebywał w Rzymie, gdzie zajmował się sprawami prymasa Jana Łaskiego. Od 1528 r. Lewicki pełnił także funkcję agenta dyplomatycznego na dworze cesarskim Karola V⁵⁶. Sposób traktowania Lewickiego – lojalnego i pracowitego – przez królową stał się dzięki korespondencji Jana Dantyszka symbolem trudnego charakteru Bony w relacjach z podwładnymi. W kwietniu 1532 r. Dantyszek, żaląc się na niezrozumiałe dla niego niezadowolenie Bony z jego pracy, pisał do Piotra Tomickiego, iż „niewiele brakuje, by mnie jeszcze za włosy nie wytargała, jak to zwykła czynić z Lewickim”⁵⁷, a kilka dni później dodawał: „nie chciałbym bowiem być Lewickim, lub w niełasce spotkać się z nią, jak zawsze zmienną i niestałą”⁵⁸. Źle traktowany sekretarz nie porzucił jednak służby u królowej, a ta potrafiła wynagrodzić mu niełatwą pracę – w 1538 r. dzięki poparciu Bony Lewicki został opatem klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku, a klasztor otrzymał protektorat królowej i Zygmunta Augusta⁵⁹. Ze względu na niejednoznaczne czy skomplikowane relacje na linii sekretarz – królowa szczególnie interesującą postacią w sekretariacie Bony był bez wątpienia Stanisław Górski. Od 1535 r. był sekretarzem Piotra Tomickiego, kanclerza i biskupa krakowskiego, związanego politycznie z Habsburgami. Nie przeszkodziło to królowej powołać Górskiego do swej kancelarii na stanowisko sekretarza, które zajmował aż do roku 1548. W tym czasie za sprawą Bony

55 Quirini-Popławska, *Działalność Włochów*, 13–14, 89–90, 94; Bogucka, *Bona Sforza*, 91.

56 AGAD, MK 36, 869; Pocięcha, *Królowa Bona*, t. 2, 96–97, 124, 287–288; t. 4, 225–228, 245–249, 266, 271.

57 Pocięcha, *Królowa Bona*, t. 4, 262; „Nihil reliquum est, quam quod me crinibus (ut Levicio facere solebat) non protrahat” – *Korpus Tekstów i Korespondencji Jana Dantyszka. Publikacja internetowa*, wyd. Anna Skolimowska, Magdalena Turska, współpr. Katarzyna Jasińska-Zdun, IDL 767, <http://dantiscus.ibi.uw.edu.pl/?f=letterSummary&letter=767> (dostęp: 15.10.2021).

58 Pocięcha, *Królowa Bona*, t. 4, 264; „Nollem enim esse Levicius vel sub indignatione quovis modo illam convenire, varium et mutabile semper etc.” – *Korpus Tekstów*, IDL 772, <http://dantiscus.ibi.uw.edu.pl/?f=letterSummary&letter=772> (dostęp: 28.11.2021).

59 AGAD, MK 55, 97v–98, 100–102v; MK 61, 2–5; Henryk Folwarski, „Poczet opatów klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku”, *Nasza Przeszłość* 6 (1957): 23–24.

otrzymał kolejne kościelne beneficja: w 1539 r. – kanonię krakowską, w 1546 r. – parafię w Wiskitkach na Mazowszu, a przed 1550 r. – probostwo w Modlnicy pod Krakowem⁶⁰. Stosunek Górskiego do chlebobdawczyni był jednak co najmniej niejednoznaczny. Malowniczo opisała go Maria Bogucka: „zaprzyśięgły stary kawaler, zdradzający wielokrotnie w swych pismach patologiczny wprost mizoginizm, musiał serdecznie nienawidzić energicznej Włoszki, tak niepodobnej do łagodnych, powolnych męskiej ręce Polek”⁶¹. Według warszawskiej badaczki Górski miał stale szkalować królową w swej bardzo rozbudowanej korespondencji. Dostawało się w niej także i współpracownikom z sekretariatu królowej, zwłaszcza jej ulubieńcom, jak ojciec Marco de la Torre, który w opisach Górskiego jawi się jako zwolennik symonii i sprzedaży biskupstw, z której czerpał zyski⁶². Ta wyjątkowo negatywna ocena Górskiego i jego postawy wobec królowej Bony jest jednak w najnowszej historiografii przełamywana czy wręcz – zmieniana. Maria Bogucka i inni badacze powielający ocenę sekretarza Bony opierali się bowiem na fragmentach korespondencji Górskiego, wybranych tendencyjnie i opublikowanych przez Julina Ursyna Niemcewicz i Ambrożego Grabowskiego, dziewiętnastowiecznych historyków wrogo usposobionych do królowej⁶³. Według wydawców korespondencji Jana Dantyszka, korespondenta Górskiego, sekretarz Bony często jedynie relacjonował czy cytował krążące o chlebobdawczyni plotki, negatywne opinie czy brzydkie podejrzenia, swoje oceny wyrażając w sposób wyważony i zdystansowany⁶⁴.

60 Wacław Urban, „Górski Stanisław”, w *Polski Słownik Biograficzny*, red. Kazimierz Lep-szy, t. 8 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1959–1960), 452–454.

61 Maria Bogucka, „Bona Sforza d’Aragona, w *Życiorysy historyczne, literackie i legendarne. Seria druga*, red. Zofia Stefanowska, Janusz Tazbir (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989), 80; Bogucka, *Bona Sforza*, 256.

62 Pociecha, *Królowa Bona*, t. 2, 74.

63 *Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce*, wyd. Julian Ursyn Niemcewicz, t. 4 (Warszawa: N. Glücksberg, 1822), 56–58; *Starożytności historyczne polskie czyli pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski, listy królów i znakomitych mężów, przypowieści, przysłówia i.t.p.*, wyd. Ambroży Grabowski, t. 2 (Kraków: J. Czech, 1840), 75–79.

64 Anna Skolimowska, „Bona Sforza nel carteggio di Giovannii Dantisco”, w *Per il quinto centenario dell’arrivo in Polonia di Bona Sforza d’Aragona*, Academia Polacca delle Scienze Biblioteca a Centro di Studi a Roma. Conferenze, 144 (Rome: Academia Polacca delle Scienze Biblioteca a Centro di Studi a Roma, 2019), 79–82; Marek A. Janicki, „Una regina e due re – marito e figlio. L’impatto della personalita di Bona Sforza sulle relazioni famigliari e politiche degli ultimi re Jagelloni”, w *Per il quinto centenario dell’arrivo in Polonia di Bona Sforza d’Aragona*, Academia Polacca delle Scienze Biblioteca a Centro di Studi a Roma. Conferenze, 144 (Rome: Academia Polacca delle Scienze Biblioteca a Centro di Studi a Roma, 2019), 56. Choć jednocześnie wydawcy dostrzegają taką możliwość, iż opinie Górskiego o Bonie w listach do Dantyszka są dobre

Poza postaciami dobrze znanymi i w ugruntowany sposób łączonymi z kancelarią królowej, wśród tej nierozpoznanej jeszcze systematycznie zbiorowości, która domaga się pogłębionych analiz, znajduje się szereg mniej znanych czy niełączonych z tą funkcją postaci, zwłaszcza związanych z działalnością Bony na Litwie. Świetną karierę od drobnego szlachcica z Mazowsza do biskupa chełmskiego (od 1578) zrobił Adam Pilchowski (także Pilichowski), który jako *reginae Bonae Sfortiae primus secretarius*, a następnie (zapewne od 1560 r.) sekretarz Zygmunta Augusta i Stefana Batorego⁶⁵, miał istotne zasługi jako miernik oraz działacz agrarny na Podlasiu⁶⁶. Innym współpracownikiem Bony w sprawach gospodarczych i jednocześnie jej sekretarzem lub pisarzem był Jan Szymkowicz, późniejszy marszałek gospodarski i starosta tykociński⁶⁷, odnotowany jako pisarz w 1547 r.⁶⁸ Funkcja sekretarza Bony stała się też odskocznią do kariery Macieja z Mąkolina Kaleckiego, syna chłopskiego lub mieszczańskiego, który przeszedł na dwór królowej ze stanowiska pisarza biskupa płockiego Andrzeja Krzyckiego. To dzięki jego protekcji Maciej został nobilitowany w 1533 r., a wkrótce stał się serwitorem królowej i jej sekretarzem (*notarius*) w kancelarii litewskiej. Scharakteryzowany przez Krzyckiego jako *nobilis, eruditus iure, et bene apud omnes conservatus*, dzięki Bonie otrzymał liczne beneficja, m.in. w 1537 r. altarię św. Doroty

---

czy wyważone także z tego względu, że uważał biskupa warmińskiego za zwolennika królowej. Niekoniecznie więc ujawnione w tych listach poglądy muszą odzwierciedlać rzeczywiste osądy nadawcy (Skolimowska, „Bona Sforza”, 81–82).

- 65 Według Szymona Starowolskiego napis na niezachowanym dziś nagrobku Pilchowskiego w kolegiacie św. Jana w Warszawie brzmiał: „Adamus Pilichowski. Episcopus Chelmsensis, reginae Bonae Sfortiae primo secretarius, tandem regibus Augusto Jagelloni Pacifico multarum ecclesiarum praelatus. Podlachiae referendarius, Stephano Bathorio belligerenti optimus, maximus senator, patriae suis ordini ecclesiastico ornamentum egregie rebus auctis sibi morituro posuit” – Szymon Starowolski, *Monumenta Sarmatarum, viam universe carnis ingressorum* (Cracoviae: in Officina Viduae et Haeredum Francisci Caesarij, 1655), 269.
- 66 Baranowski, „Adam Pilchowski”, 141–151; Halina Kowalska, „Pilchowski (Pilichowski) Adam”, w *Polski Słownik Biograficzny*, red. Emanuel Rostworowski, t. 27 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1981), 246–248; Korolko, *Seminarium Rzeczypospolitej*, 227; Józef Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarchicznej między Niemnem a Narwią* (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2000), 483 i według indeksu.
- 67 Henryk Lulewicz, „Szymkowicz (Symkowicz) Jan”, w *Polski Słownik Biograficzny*, red. Andrzej Romanowski, t. 50 (Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Societas Vistulana, 2015), 262–265; Irena Valikoryte, „Struktura i zasady kompletowania ksiąg sądowych Metryki Litewskiej Zygmunta Augusta”, *Rocznik Lituanistyczny* 4 (2018): 7–23.
- 68 *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 29 (1546–1547). Užrašymų Knyga 29*, wyd. Inga Ilarienė (Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2016), 149.

w katedrze krakowskiej⁶⁹, a około 1547 r. przeszedł na służbę Zygmunta Augusta⁷⁰. Z Mazowsza wywodził się Jan Makowiecki (zm. 1569), prepozyt łomżyński, archidiakon warszawski i kustosz wileński, który jako pracownik kancelarii królowej Bony bywa określany pisarzem, notariuszem lub sekretarzem⁷¹. Wśród sekretarzy Bony był także krakowski kupiec, rajca i burmistrz, Stanisław Salomon (zm. 1546), wywodzący się z rodziny nobilitowanej przez króla Władysława Jagiełłę. Nie rozpoznano dotychczas skali i przejawów aktywności Stanisława w sekretariacie królowej, ale z tytułem sekretarza został poświadczony w grudniu 1538 r.⁷² Najbardziej zagadkową postacią z dotychczas zidentyfikowanych sekretarzy królowej Bony wydaje się nieznany polskiej historiografii Vito Pascale, określony w liście Zygmunta Augusta z kwietnia 1561 r. jako prepozyt wileński i kanonik krakowski⁷³, który właśnie wówczas miał opuścić Polskę, by wrócić w rodzinne strony, czyli do położonego opodal Bari miasteczka Modugno, przeżywającego lata swej świetności w pierwszej połowie XVI w. pod rządami Izabeli Aragońskiej i Bony Sforzy. Nie wiadomo, kiedy i w jakich okolicznościach Pascale miałby przybyć do Polski i jak przebiegała jego kariera, skoro pozyskał znaczące godności kościelne. W liście królowej z 8 czerwca 1548 r. Pascale został określony jako jej notariusz, który sporządzał dla niej oficjalne dokumenty kierowane do Królestwa Neapolu⁷⁴. Historiografia włoska widzi w nim sekretarza królowej Bony⁷⁵. Pascale miał towarzyszyć królowej w podróży do Wenecji i być z nią także w Bari, gdzie zmarła. Musiał więc następnie wrócić do

69 AGAD, MK 52, 60.

70 Acta Tomicianiana, t. 15: A.D. 1533, wstęp Kazimierz Lepśy, wyd. Władysław Pociecha (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1957), 98, 484; Pociecha, *Królowa Bona*, t. 2, 78; t. 3, 191–192, 242, 258; t. 4, 252, 407; Henryk Damian Wojtyska, *Papierstwo-Polska 1548–1563. Dyplomacja* (Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1977), 313–316.

71 Pociecha, *Królowa Bona*, t. 3, 258; Korolko, *Seminarium Rzeczypospolitej*, 221.

72 AGAD, MK 55, 195v–196; Waldemar Bukowski, „Salomonowie herbu Łabędź. Ze studiów nad patrycjatem krakowskim wieków średnich, w *Cracovia, Polonia, Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, red. Krzysztof Baczkowski et al. (Kraków: „Secesja”, 1995), 143–144; *Poczet sołtysów, wójtów, burmistrzów i prezydentów miasta Krakowa (1228–2010)*, red. Bogdan Kasprzyk, *Poczet Krakowski*, 1 (Kraków: Urząd Miasta Krakowa, 2010), 446.

73 Gerardo Cioffari, *Bona Sforza. Donna del Rinascimento tra Italia e Polonia* (Bari: Levante. Centro Studi Nicolaiani, 2000), 293–294.

74 Júlia Benavent, *Carlos V y el regreso a Italia de la reina Bona de Polonia* (València: Universitat de València. Servei de Publicacions, 2021), 12, 58–59.

75 Maria Stella Calò Mariani, *Bona Sforza e il ducato di Bari*, w *Giornata della cultura polacca. Dzień kultury polskiej. Aula Magna – Salone degli Affreschi, Palazzo Ateneo*,

Polski, skoro w 1561 r. ponownie wybierał się do Włoch z listem od Zygmunta Augusta. Ten interesujący i bardzo niejasny przypadek, jak i całe środowisko kancelaryjne królowej Bony, wymagają pogłębionych badań.

Na swych sekretarzy królowa Bona wybierała ludzi wykształconych, z doświadczeniem w pracy kancelaryjnej i sekretarskiej, chętnie przejmując rutynowanych, wieloletnich współpracowników kościelnych hierarchów. Jak zauważyła Maria Bogucka, królowa nie zawsze potrafiła wyszukać na swych współpracowników osoby lojalne i godne zaufania i niejednokrotnie jej decyzje były zupełnie chybione⁷⁶. Liczne przykłady świadczą jednak, iż sekretarska służba szeroko otwierała drzwi do dalszej kariery, a królowa umiała hojnie odwdziżyć się skutecznym poparciem. Bona Sforza miała wyjątkową w polskich warunkach możliwość samodzielnego kształtowania najbliższego otoczenia i nawet jeśli znaleźli się wśród jej sekretarzy ludzie nieodpowiedni, to była to wola samej królowej. Jej następczynie o takiej niezależności czy w ogóle udziale w doborze stojących najbliżej ich ludzi nie mogły nawet myśleć.

Każdej z trzech żon Zygmunta Augusta służył inaczej zorganizowany sekretariat, co nie pozostawia wątpliwości, że jeszcze u schyłku okresu jagiellońskiego instytucja ta nie miała ściśle określonej organizacji i umiejscowienia w otoczeniu królowej. Początkowo sekretarzem, a także tłumaczem Elżbiety Habsburżanki był włoski stały poseł (*internuntius*) jej ojca, Ferdynanda I, króla rzymskiego, na polskim dworze – Jan Marsupin, który przez kilka miesięcy sekretarzowania (VI–IX 1543) oficjalnie tej funkcji nie pełnił. O wywiązywaniu się Marsupina z sekretarskich obowiązków wiadomo niewiele. Z pewnością, jako sekretarz króla Ferdynanda, miał właściwe kompetencje⁷⁷, jednak zasłynął on głównie głośnym konfliktem z królową Boną, który zakończył się odwołaniem Włocha z krakowskiego dworu. W dużej mierze, poza aroganckim sposobem bycia przyczyną konfliktu z Boną był właśnie fakt, że Marsupin, który nie należał oficjalnie do dworu Elżbiety Habsburżanki, zachowywał daleko idącą niezależność, odpowiadał bezpośrednio przed królem

---

Bari, 19 novembre 2004, Università degli Studi di Bari. Quaderni di Ateneo, 9 (Bari: Servizio Editoriale Universitario, 2005), 44.

76 Bogucka, *Bona Sforza*, 91.

77 Urszula Zachara-Związek, „Dwór królowej jako *locus scribendi*. Analiza wybranych aspektów funkcjonowania na przykładzie korespondencji Elżbiety Habsburżanki z Zygmuntem Augustem”, w *Loca scribendi. Miejsca i środowiska tworzące kulturę pisma w dawnej Rzeczypospolitej XV–XVIII stulecia*, red. Anna Adamska, Agnieszka Bartoszewicz, Maciej Ptaszyński (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2017), 173.

Ferdynandem i prowadził właściwie działalność szpiegowską⁷⁸. Przesłany na jego miejsce w grudniu 1543 r. kolejny austriacki poseł, Jan Lang, także nie był oficjalnie sekretarzem królowej, choć w takim właśnie charakterze występował u jej boku⁷⁹.

Historia sekretariatu Habsburżanki to też dowód na to, że Zygmunt August niechętnie patrzył na swobodę żony w prowadzeniu korespondencji, także tej skierowanej do rodziny. W okresie, gdy młoda para przebywała razem, Jagiellon w ogóle pozbawiał żonę osobnego sekretarza, a rolę tę przejmował wówczas najpewniej jeden z sekretarzy samego króla⁸⁰. Nie spotykało się to z aprobatą cesarskiej rodziny Habsburżanki, czego najlepszy przykład stanowi sytuacja z sejmu litewskiego w Brześciu w 1544 r. Cesarz Karol V skierował tam wówczas specjalnego posła, Alfonsa z Aragonii, który miał jednocześnie występować w charakterze sekretarza królowej, a pewnie bardziej agenta habsburskich interesów, które miał reprezentować w imieniu Elżbiety⁸¹. Funkcja sekretarza dawała zajmującemu ją człowiekowi szczególnie wgląd w sprawy królowej, ale także specjalny, niezaprzeczalny wpływ na to, co wychodziło ostatecznie jako jej list, co w nim było, a czego nie, jak zostały rozłożone akcenty, jakich formuł i zwrotów użyto. W istocie więc sekretarz, choć formalnie na usługach królowej, w praktyce pozostawał w służbie jej męża i to jego interesów pilnował w pierwszym rzędzie. Zresztą, nie dotyczyło to przecież tylko tych sytuacji, w których listy królowej pisał sekretarz króla skierowany czasowo na odcinek służby jego małżonce. W jaki sposób lojalnie miał służyć królowej sekretarz, który, co prawda, należał do jej dworu i dla niej wypełniał swoje obowiązki, ale przecież był zatrudniany i wynagradzany przez monarchę, to od władcy zależała jego przyszłość, kariera, awanse, finansowe powodzenie i życiowe szanse?⁸²

Widać to wyraźnie w sekretariacie ukochanej przecież żony Zygmunta Augusta, Barbary Radziwiłłówny, złożonym z trzech osób: kanclerza, sekretarza i pisarza ruskiego. Kanclerzem królowej od połowy 1548 r.

---

78 Quirini-Popławska, *Działalność Włochów*, 71; Maria Bogucka, *Bona Sforza* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo, 2004), 290 przyp. 26; Zachara-Związek, „Dwór królowej”, 173–174 przyp. 11.

79 Marchwińska, *Królewskie dwory*, 39.

80 *Ibidem*, 39–40.

81 Anna Sucheni-Grabowska, *Zygmunt August król Polski i wielki książę litewski 1520–1562* (Warszawa: Wydawnictwo Krupski i S-ka, 1996), 90–91; Przemysław Jędrzejewski, „Elżbieta Austriaczka – królowa polska i wielka księżna litewska (1526–1545)”, *Res Gestae. Czasopismo Historyczne* 1 (2015): 122.

82 Szerzej por. Agnieszka Januszek-Sieradzka, „Dworzanin królowej? Pozycja, system wartości, wzorzec osobowy *aulicorum* na dworach żon króla Zygmunta II Augusta (1543–1566)” (w druku).

do jej śmierci był Jerzy Podlodowski, który w tym samym czasie był również sekretarzem Zygmunta Augusta⁸³. Najbliższe kontakty z królową miał jednak nie jej kanclerz, a sekretarz Stanisław Koszucki (Koszutski), który wypełniał obowiązki podobne do wykonywanych przez osobistego sekretarza króla, głównie prowadząc prywatną korespondencję Radziwiłłówny⁸⁴. Także on oficjalnie należał do dworu króla Zygmunta Augusta jako dworzanin płatny. Był również związany z Radziwiłłami, bo to z ich magnackiego dworu i dzięki ich protekcji przeszedł na służbę królewską⁸⁵. Koszucki umiał jednak, sobie tylko znanymi sposobami, zachować lojalność wobec ich wszystkich. Co jeszcze bardziej zaskakujące, potrafił w tej skomplikowanej sytuacji wykazywać się wyjątkową lojalnością wobec królowej, np. umożliwiając jej obejście prewencyjnej cenzury, jaką zarządził Zygmunt August w odniesieniu do jej korespondencji z bratem⁸⁶. Historia Koszuckiego jako sekretarza, którą znamy głównie dzięki jego listom adresowanym do brata królowej, przynosi też interesujące i wiarygodne świadectwo trudności związanych z wypełnianiem tej funkcji. Zdawał on sobie sprawę z licznych niezręczności i niewłaściwych zachowań, które zdarzały się Barbarze, nieprzygotowanej do roli królowej. Koszucki, jeśli wierzyć jego słowom, a podstaw, by im nie wierzyć, nie ma, częstokroć rezygnował z uświadamiania Radziwiłłównie niewłaściwości jej zachowania, bowiem obawiał się jej gniewu i utraty łaski. Postrzegał też siebie jako człowieka ze zbyt małym autorytetem, by śmiać napominać królową⁸⁷. Jak zauważyłam w innym miejscu,

listy Koszuckiego sprawiają częstokroć komiczne wrażenie, bowiem sekretarz szykował się do rozmowy ze swą panią niemal jak na wojnę z nieobliczalnym przeciwnikiem – musiał się odważyć, przemoc, przyjąć na siebie niebezpieczeństwo utraty łaski i sprowadzenia na swą głowę gniewu królowej, a w końcu kiedy ze wszystkimi tymi zagrożeniami jednak zdecydował

83 Ferenc, *Dwór Zygmunta Augusta*, 205.

84 Alojzy Sajkowski, „Stanisław Koszutski – sekretarz Barbary Radziwiłłówny, *Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk* 1 (1966): 34–37; Januszek-Sieradzka, *Królowa Barbara Radziwiłłówna*, 36–41 por. Marek Ferenc, „Sekretarze «nadwornik» Zygmunta Augusta”, *Studia Historyczne* 40 (1997): 36–37.

85 Tomasz Kempa, „Sekretarze królewscy na służbie Radziwiłłów w drugiej połowie XVI wieku”, w *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. Ewa Dubas-Urwanowicz, Jerzy Urwanowicz (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006), 250–251.

86 *Listy polskie XVI wieku*, wyd. Kazimierz Rymut, t. 2: *Listy z lat 1548–1550 ze zbiorów Władysława Pocięchy, Witolda Taszyckiego i Adama Turasiewicza* (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2001), 252, 272.

87 *Ibidem*, 382.

się zmierzyć, „w imię Boże się odstraszał”, czyli ośmielał i dopiero tak „uzbrojony” decydował się na rozmowę z Radziwiłówną⁸⁸.

W jej sekretariacie zatrudniony był również pisarz ruski (*notarius Ruthenicus*), Jan Mikołajewicz Hajko, który odpowiadał za sprawy związane z Wielkim Księstwem Litewskim oraz przygotowywał dokumenty i listy w języku ruskim, ale poza tym, że był blisko związany z rodziną Radziwiłłów, nie wiadomo nic o jego relacjach z królową⁸⁹.

Sekretariat Katarzyny Habsburżanki powstał i funkcjonował w dużej mierze na podstawie doświadczeń Zygmunta Augusta z sekretarzami jego pierwszej habsburskiej żony. Instrukcje dotyczące organizacji dworu Katarzyny nie zostawiają wątpliwości, że monarcha dobrze zdawał sobie sprawę z roli i rangi sekretarza królowej i nie chciał dopuścić do sytuacji, w której jego działalność pozostawałaby poza kontrolą monarchy. Najważniejsze zastrzeżenie dotyczyło tego, by sekretarz królowej nie był cudzoziemcem, a dopuszczenie wyjątku od tego warunku byłoby możliwe tylko wówczas, gdyby ów sekretarz nie posiadał żadnych szczególnych uprawnień i tytułów⁹⁰. Z instrukcji wynika wprost, że Zygmunt August chciał ograniczenia roli sekretarza wyłącznie do wykonywania czynności czysto kancelaryjnych. Wbrew więc temu, co napisał Kromer, który sekretarzowi królowej przypisał wysoką rangę i duże znaczenie, w istocie Zygmunt August skutecznie dążył do ograniczenia roli sekretarza do funkcji pisarza. O tym, jak król konsekwentnie pilnował, by przy Katarzynie nie znalazł się drugi Jan Marsupin czy Jan Lang, wymownie świadczy fakt, że w pierwszym pięcioleciu pobytu Habsburżanki w Polsce nie sposób znaleźć w jej otoczeniu nikogo, kogo należałoby uznać za jej sekretarza. Jego obowiązki spoczywały zapewne na którymś z sekretarzy króla lub na ochmistrzu jej dworu, Gabrieli Tarło, świetnie władającym niemieckim⁹¹.

---

88 Januszek-Sieradzka, *Królowa Barbara Radziwiłówna*, 39.

89 Jan Małecki, „Hajko Jan h. Ogończyk (ok. 1510–ok. 1580)”, w *Polski Słownik Biograficzny*, ed. Kazimierz Lepszy, t. 9 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1960–1961), 241; Ragauskienė, Ragauskas, *Barboros Radvilaitės*, 155–157; Marchwińska, *Królewskie dwory*, 40–41.

90 AGAD, Libri Legationum, t. 14, k. 146–147 (*Secretior instructio iisdem oratoribus*); Agnieszka Marchwińska, „Instrukcje Zygmunta Augusta około urzędzenia dworu Katarzyny Habsburżanki z 1553 roku”, w *Homo doctus in se semper divitas habet. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Januszowi Małkowi w okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin i pięćdziesiątej rocznicy rozpoczęcia pracy naukowej*, red. Wojciech Polak (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008), 184; Marchwińska, *Królewskie dwory*, 42; Zachara-Związek, „Dwór królowej”, 175.

91 AGAD, ASK, RK 110, k. 2v, 12; RK 152, k. 101, 256, 268; RK 158, k. 131; RK 164, k. 120; RK 166, k. 26; RK 170, k. 121; RK 173, k. 48; RK 182, k. 52; RK 183, k. 60; RK 184, k. 68v; RK

Król miał więc kontrolę nad korespondencją żony, co – ze względu na jej rozległe listowne kontakty z ojcem, braćmi i posłami austriackimi oraz niebezpieczne podejrzenia o działalność w istocie agenturalną – było istotne z punktu widzenia interesów królestwa⁹². W połowie 1558 r. urząd sekretarza Katarzyny Habsburżanki objął Erhard Kunheim, który sprawował go do śmierci królowej, a więc także po odesłaniu jej w 1563 r. do Radomia, później w 1565 r. do Wielunia⁹³, po jej powrocie do Austrii, w czasie pobytu najpierw w Wiedniu, a później w Linzu⁹⁴. Nie może być przypadkiem, że Zygmunt August przystał na niemieckiego sekretarza żony właśnie wtedy, gdy z Wilna powrócili do Krakowa, ich małżeństwo znalazło się w fazie permanentnego i pogłębiającego się kryzysu, a Katarzyna już wkrótce zmuszona była prowadzić życie z dala od męża, jego dworu i jego urzędników.

Funkcja sekretarza królowej mogła być i częstokroć była czymś więcej lub nawet zgoła innym niż rola osoby odpowiedzialnej za prowadzenie korespondencji monarszej małżonki. Dobrze to widać w przypadku sekretarzy żon Zygmunta Augusta, nad których doborem i działalnością władca usiłował mieć stałą pieczę – od decyzji o powołaniu konkretnej osoby na to stanowisko po kontrolę, by nie powiedzieć, cenzurę tego, co opuszczało kancelarię królowej. Przy odpowiedniej osobowości, talentach i umiejętnościach sekretarz, który miał wszak dostęp do licznych sekretów, myśli i planów królowej, mógł się stać bliskim i wpływowym jej współpracownikiem, doradcą czy powiernikiem. Kluczem była jednak lojalność wobec swej pani.

186, k. 31; RK 188, k. 54; RK 195, k. 47; RK 323, k. 110; Marchwińska, *Królewskie dwory*, s. 216; Zachara-Związek, „Dwór królowej”, 176; Jan Fijałek, „Tarłowie. Znamienitego rodu początki i świetność, cz. 2: Tarłowie Zygmuntowscy”, *Przegląd Historyczny* 10, (1910): 319–337.

92 *Elementa ad fontium editiones*, t. 31–32, ed. Karolina Lanckorońska (Romae: Institutum Historicum Polonicum Romae, 1974); Borkowska, *Dynastia Jagiellonów*, 544; Magdalena Stulgis, „Losy siostr Habsburżanek Katarzyny, Barbary i Joanny po śmierci ojca, cesarza Ferdynanda I w świetle korespondencji rodzinnej”, *Białostockie Teki Historyczne* 13 (2015): 81; Zachara-Związek, „Dwór królowej”, 176; szerzej por. Anna Sucheni-Grabowska, „Zu den Beziehungen zwischen den Jagiellonen und dem Habsburgern. Katharina von Österreich, die dritte Gemahlin des Königs Sigismund August. Ein Forschungsbeitrag”, *Historisches Jahrbuch der Stadt Linz* (1979): 59–100.

93 Tadeusz Grabarczyk, „Dwór królowej Katarzyny Habsburżanki w Wieluniu”, w *Tractu temporis: ludzie – regiony – fakty. Księga dedykowana dr. hab. prof. UŁ Tadeuszowi Nowakowi*, red. Tadeusz Grabarczyk, Anna Kowalska-Pietrzak, Biblioteka Wieluńskiego Towarzystwa Naukowego, 25 (Łódź–Wieluń: Wieluńskie Towarzystwo Naukowe, 2018), 262, 273.

94 AGAD, ASK, RK 183, k. 15v, 62; RK 186, k. 31; RK 195, k. 48v; RK 323, k. 110; Marchwińska, *Królewskie dwory*, 43, 221.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
Archiwum Skarbu Koronnego, Rachunki Królewskie 32, 110, 152, 158, 164, 166, 170, 173, 182, 183, 184, 186, 188, 195, 323
Libri Legationum, t. 14
Metryka Koronna 35, 36, 39, 49, 55, 61

Źródła drukowane

- Acta Tomicianiana, t. 15: A.D. 1533, wstęp Kazimierz Lepszy, wyd. Władysław Pocięcha (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1957).
- Bullarium Poloniae litteras apostolicas aliaque monumenta Poloniae Vaticana continens*. t. 5: 1431–1449, ed. Maria Kowalczyk et al. (Romae–Lublin: Fundacja Jana Pawła II. Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej. Katolicki Uniwersytet Lubelski, 1995).
- Bullarium Poloniae litteras apostolicas aliaque monumenta Poloniae Vaticana continens*. t. 7: 1464–1471, ed. Irena Sułkowska-Kuraś, Stanisław Kuraś, współprac. Janusz Smolucha, Przemysław Stanko (Romae–Lublin: Fundacja Jana Pawła II. Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej. Katolicki Uniwersytet Lubelski, 2006).
- Codex diplomaticus Prussicus*, wyd. Johannes Voigt, t. 6 (Königsberg: In Comission bei Wilhelm Koch, 1861).
- Elementa ad fontium editiones*, t. 31–32, ed. Karolina Lanckorońska (Romae: Institutum Historicum Polonicum Romae, 1974).
- Enee Silvii Piccolomini Epistolarium Seculare: complectens De duobus amantibus. De nativis equorum, de curialium miseris*, post Rudolf Wolkan iterum recognovit edidit Adrianus von Heck, Studi e testi, t. 439 (Città del Vaticano, 2007).
- Kromer Marcin, *Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*, tłum. Stefan Kazikowski, wstęp i oprac. Roman Marchwiński (Olsztyn: Wydawnictwo Pojezierze, 1984).
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 29 (1546–1547). Užrašymų Knyga 29*, wyd. Inga Ilarienė (Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2016).
- Listy polskie XVI wieku*, wyd. Kazimierz Rymut, t. 2: *Listy z lat 1548–1550 ze zbiorów Władysława Pocięchy, Witolda Taszyckiego i Adama Turasiewicza* (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2001).
- Lites ac res geastae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, wyd. Ignacy Zakrzewski, wyd. 2, t. 2 (Poznań: nakł. Biblioteki Kórnickiej, 1892).
- Marchwińska Agnieszka, „Instrukcje Zygmunta Augusta około urządzenia dworu Katarzyny Habsburżanki z 1553 roku”, w *Homo doctus in se semper divitas habet. Księga pamiątkowo ofiarowana Profesorowi Januszowi Małkowi*

- w okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin i pięćdziesiątej rocznicy rozpoczęcia pracy naukowej, red. Wojciech Polak (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008), 171–184.
- Podwoły kazimierskie 1407–1432*, wyd. Stanisław Krzyżanowski, Archiwum Komisji Historycznej, 11 (Kraków: Akademia Umiejętności. Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1913), 392–465.
- Repertorium Germanicum*, t. 3: *Verzeichnis der in den Registern und Kameralakten Alexanders V., Johann's XXIII. und des Konstanzer Konzils vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches, seiner Diözesen und Territorien 1409–1417*, Bearb. v. Ulrich Kühne (Zürich – Hildesheim, 1991; Unveränderter Nachdruck der Ausgabe Berlin 1935).
- Starowolski Szymon, *Monumenta Sarmatarum, viam universe carnis ingressorum* (Cracoviae: in Officina Viduae et Haeredum Francisci Caesarij, 1655).
- Starożytności historyczne polskie czyli pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski, listy królów i znakomitych mężów, przypowieści, przysłowia i.t.p.*, wyd. Ambroży Grabowski, t. 2 (Kraków: J. Czech, 1840).
- Teksty źródłowe do dziejów kultury i sztuki z najdawniejszych oficjaliów krakowskich: lata 1410–1412 oraz 1421–1424*, wyb. i oprac. Bolesław Przybyszewski, Cracovia artificum. Supplementa, 1 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1985).
- Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polsce*, wyd. Julian Ursyn Niemcewicz, t. 4 (Warszawa: N. Glücksberg, 1822).

Książki i monografie

- Banaszak Marian, „Oleśnicki Stanisław”, w *Polski Słownik Biograficzny*, red. Emanuel Rostworowski, t. 23 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1978), 773–774.
- Barycz Henryk, „Lismanin Franciszek”, w *Polski Słownik Biograficzny*, red. Emanuel Rostworowski, t. 17 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1972), 465–470.
- Benavent Júlia, *Carlos V y el regreso a Italia de la reina Bona de Polonia* (València: Universitat de València. Servei de Publicacions, 2021).
- Bogucka Maria, „Bona Sforza d'Aragona, w *Życiorysy historyczne, literackie i legendarne. Seria druga*, red. Zofia Stefanowska, Janusz Tazbir (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989), 79–100.
- Bogucka Maria, *Bona Sforza* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo, 2004).
- Borkowska Urszula, *Dynastia Jagiellonów w Polsce* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011).
- Bukowski Waldemar, „Salomonowie herbu Łabędź. Ze studiów na patrycjatem krakowskim wieków średnich, w *Cracovia, Polonia, Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, red. Krzysztof Baczkowski et al. (Kraków: „Secesja”, 1995), 113–145.

- Calò Mariani Maria Stella, *Bona Sforza e il ducato di Baru*, w *Giornata della cultura polacca. Dzień kultury polskiej. Aula Magna – Salone degli Affreschi, Palazzo Ateneo, Bari, 19 novembre 2004*, Università degli Studi di Bari. Quaderni di Ateneo, 9 (Bari: Servizio Editoriale Universitario, 2005), 35–46.
- Chorążyczewski Waldemar, „Kancelarie centralne państwa w XIV–XVIII wieku”, w *Dyplomatyka staropolska*, red. Tomasz Jurek, Nauki Pomocnicze Historii. Seria nowa (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2015), 145–188.
- Chorążyczewski Waldemar, *Przemiany organizacyjne polskiej kancelarii królewskiej u progu czasów nowożytnych* (Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2007).
- Cioffari Gerardo, *Bona Sforza. Donna del Rinascimento tra Italia e Polonia* (Bari: Levante. Centro Studi Nicolaiani, 2000).
- Czwojdrak Bożena, *Zofia Holszańska, Studium o dworze i roli królowej w późnośredniowiecznej Polsce* (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2012).
- Dyplomatyka staropolska*, red. Tomasz Jurek, Nauki Pomocnicze Historii. Seria nowa (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2015).
- Ferenc Marek, *Dwór Zygmunta Augusta. Organizacja i ludzie*, wyd. 2 (Oświęcim: Wydawnictwo Napoleon V, 2014).
- Garbacz Józef, „Testament królowej Elżbiety Rakuszanek zony Kazimierza Jagiellończyka (27 VI 1505)”, w *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin*, red. Zofia Kozłowska-Budkowa (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1960), 309–320.
- Grabarczyk Tadeusz, „Dwór królowej Katarzyny Habsburżanki w Wieluniu”, w *Tractu temporis: ludzie – regiony – fakty. Księga dedykowana dr. hab. prof. UŁ Tadeuszowi Nowakowi*, red. Tadeusz Grabarczyk, Anna Kowalska-Pietrzak, Biblioteka Wieluńskiego Towarzystwa Naukowego, 25 (Łódź–Wieluń: Wieluńskie Towarzystwo Naukowe, 2018).
- Janicki Marek A., „Una regina e due re – marito e figlio. L’impatto della personalità di Bona Sforza sulle relazioni famigliari e politiche degli ultimi re Jagelloni”, w *Per il quinto centenario dell’arrivo in Polonia di Bona Sforza d’Aragona*, Academia Polacca delle Scienze Biblioteca a Centro di Studi a Roma. Conferenze, 144 (Rome: Academia Polacca delle Scienze Biblioteca a Centro di Studi a Roma, 2019), 53–69.
- Januszek-Sieradzka Agnieszka, „Dworzanin królowej? Pozycja, system wartości, wzorzec osobowy *aulicorum* na dworach żon króla Zygmunta II Augusta (1543–1566)” (w druku).
- Januszek-Sieradzka Agnieszka, *Królowa Barbara Radziwiłłówna w dworskim mikroświecie* (Lublin: Wydawnictwo Naukowe KUL, 2017).
- Kempa Tomasz, „Sekretarze królewscy na służbie Radziwiłłów w drugiej połowie XVI wieku”, w *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. Ewa Dubas-Urwanowicz, Jerzy Urwanowicz (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006), 243–271.
- Korolko Mirosław, *Seminarium Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego. Humanisci w kancelarii królewskiej Zygmunta Augusta* (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1991).

- Kowalska Halina, „Pilchowski (Pilichowski) Adam”, w *Polski Słownik Biograficzny*, red. Emanuel Rostworowski, t. 27 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1981), 246–248.
- Lulewicz Henryk, „Szymkowicz (Symkowicz) Jan”, w *Polski Słownik Biograficzny*, red. Andrzej Romanowski, t. 50 (Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Societas Vistulana, 2015), 262–265.
- Małecki Jan, „Hajko Jan h. Ogończyk (ok. 1510 – ok. 1580)”, w *Polski Słownik Biograficzny*, red. Kazimierz Lepszy, t. 9 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1960–1961), 241.
- Marchwińska Agnieszka, *Królewskie dwory żon Zygmunta Augusta. Organizacja i składy osobowe* (Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2008).
- Maroszek Józef, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią* (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2000).
- Michalewiczowa Maria, *Rey (Rej) Jan z Szumska h. Oksza (zm. 1468)*, w *Polski Słownik Biograficzny*, red. Emanuel Rostworowski, t. 31 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1988–1989), 189–191.
- Ojrzyński Rafał, *Obraz Polski i Polaków w pismach Eneasza Sylwiusza Piccolominiiego (papieża Piusa II)*, Fasciculi Historici Novi, t. 14 (Warszawa: Wydawnictwo DiG. Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, 2014).
- Pociecha Władysław, *Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie Odrodzenia*, t. 2–4 (Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1949–1958).
- Poczet sołtysów, wójtów, burmistrzów i prezydentów miasta Krakowa (1228–2010)*, red. Bogdan Kasprzyk, *Poczet Krakowski*, 1 (Kraków: Urząd Miasta Krakowa, 2010).
- Przybyszewski Bolesław, *Barbara Zapolya królowa Polski 1512–1515*, red. i posł. Inga Platowska-Sapetowa (Łańcut: De arte, 2000).
- Quirini-Popławska Danuta, *Działalność Włochów w Polsce w I połowie XVI wieku na dworze królewskim, w dyplomacji i hierarchii kościelnej* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973).
- Quirini-Popławska Danuta, „Marchesini (Carlo Antonio de Monte Cinere, Carolus Antonius Bononensis, Carolus Bononiensis) Carlo Antonio”, w *Polski Słownik Biograficzny*, red. Emanuel Rostworowski, t. 19 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1974), 530.
- Rabiej Piotr, „Stanisław Roj: nieznaną przedstawiciel rodu Toporów”, w *Narodziny Rzeczypospolitej. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowoczesnych*, t. 1, red. Waldemar Bukowski, Tomasz Jurek (Kraków: Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2012), 159–173.
- Ragauskienė Raimonda, Ragauskas Aivas, *Barboros Radvilaitės laiškai Žygimantui Augustui ir kitiems. Studija apie XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterų korespondenciją* (Vilnius: Leidykla VAGA, 2001).

- Rombek Tomasz, *Otoczenie królowej Elżbiety Rakuszanki (1454–1505)*, Katowice 2013 (mps pracy doktorskiej w Archiwum Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach).
- Rutkowska Grażyna, „Dwór polskich królowych Anny Cylejskiej i Elżbiety Granowskiej, w *Narodziny Rzeczypospolitej. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych*, red. Waldemar Bukowski, Tomasz Jurek, t. 2 (Kraków: Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2012), 869–914.
- Rutkowska Grażyna, „Urzędnicy królowej Jadwigi Andegaweńskiej”, w *Nihil superfluum esse. Prace z dziejów średniowiecza ofiarowane Profesor Jadwidze Krzyżaniakowej*, red. Zbyszko Górczak, Jerzy Strzelczyk (Poznań: Instytut Historii Uniwersytetu Adama Mickiewicza, 2000), 367–391.
- Skolimowska Anna, „Bona Sforza nel carteggio di Giovani Dantisco”, w *Per il quinto centenario dell'arrivo in Polonia di Bona Sforza d'Aragona*, Academia Polacca delle Scienze Biblioteca a Centro di Studi a Roma. Conferenze, 144 (Rome: Academia Polacca delle Scienze Biblioteca a Centro di Studi a Roma, 2019), 71–85.
- Sucheni-Grabowska Anna, *Zygmunt August król Polski i wielki książę litewski 1520–1562* (Warszawa: Wydawnictwo Krupski i S-ka, 1996).
- Sułkowska-Kurasiowa Irena, „Latański Jan h. Prawdzic (1463–1540)”, w *Polski Słownik Biograficzny*, red. Emanuel Rostworowski t. 16, (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk), 1971.
- Urban Waclaw, „Górski Stanisław”, w *Polski Słownik Biograficzny*, red. Kazimierz Lepsy, t. 8 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1959–1960), 452–454.
- Wojtyśka Henryk Damian, *Papiestwo–Polska 1548–1563. Dyplomacja* (Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1977).
- Wyczański Andrzej, *Między kulturą a polityką. Sekretarze królewscy Zygmunta Starego (1506–1548)* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990).
- Zabłocki Stefan, „Krzycki Andrzej”, w *Polski Słownik Biograficzny*, red. Emanuel Rostworowski, t. 15 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1970), 544–549.
- Zachara-Związek Urszula, „Dwór królowej jako *locus scribendi*. Analiza wybranych aspektów funkcjonowania na przykładzie korespondencji Elżbiety Habsburżanki z Zygmuntem Augustem”, w *Loca scribendi. Miejsca i środowiska tworzące kulturę pisma w dawnej Rzeczypospolitej XV–XVIII stulecia*, red. Anna Adamska, Agnieszka Bartoszewicz, Maciej Ptaszyński (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2017), 171–182.

Czasopisma

- Baranowski Ignacy Tadeusz, „Adam Pilchowski: działacz agrarny z czasów zygmunto-wskich”, *Przegląd Historyczny* 20 (1916): 141–151.
- Barycz Henryk, „Meandry Lismaninowskie”, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 16 (1971): 37–66.

- Ferenc Marek, „Sekretarze «nadworni» Zygmunta Augusta”, *Studia Historyczne* 40 (1997): 31–44.
- Fijałek Jan, „Tarłowie. Znamienitego rodu początki i świetność, cz. 2: Tarłowie Zygmuntownscy”, *Przegląd Historyczny* 10, (1910): 319–337.
- Folwarski Henryk, „Poczet opatów klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku”, *Nasza Przeszłość* 6 (1957): 5–81.
- Jędrzejewski Przemysław, „Elżbieta Austriaczka – królowa polska i wielka księżna litewska (1526–1545), *Res Gestae. Czasopismo Historyczne* 1 (2015): 107–127.
- Sajkowski Alojzy, „Stanisław Koszutski – sekretarz Barbary Radziwiłłówny”, *Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk* 1 (1966): 34–37.
- Sondel Janusz, „Z dziejów Katedry Prawa Rzymskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego”, *Prace Komisji Historii Nauki PAU* 12 (2013): 81–116.
- Stulgis Magdalena, „Losy sióstr Habsburżanek Katarzyny, Barbary i Joanny po śmierci ojca, cesarza Ferdynanda I w świetle korespondencji rodzinnej”, *Białostockie Teki Historyczne* 13 (2015): 77–90.
- Sucheni-Grabowska Anna, „Zu den Beziehungen zwischen den Jagiellonen und dem Habsburgern. Katharina von Österreich, die dritte Gemahlin des Königs Sigismund August. Ein Forschungsbeitrag”, *Historisches Jahrbuch der Stadt Linz* (1979): 59–100.
- Valikoryté Irena, „Struktura i zasady kompletowania ksiąg sądowych Metryki Litewskiej Zygmunta Augusta”, *Rocznik Lituanistyczny* 4 (2018): 7–23.
- Węcowski Piotr, „Nad spisem urzędników królowej Jadwigi”, *Roczniki Historyczne* 66 (2000): 215–218.
- Zarebski Ignacy, *Stosunki Eneasza Sylwiusza z Polską i Polakami* (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1939).

Źródła internetowe

- Caccamo Domenico, „Alifio (d’Alifio, Masati de Aliphia), Ludovico”, w *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 2, 1960, [https://www.treccani.it/enciclopedia/ludovico-alifio_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/ludovico-alifio_(Dizionario-Biografico)) (dostęp: 03.11.2021).
- Korpus Tekstów i Korespondencji Jana Dantyszka. Publikacja internetowa*, wyd. Anna Skolimowska, Magdalena Turska, współprac. Katarzyna Jasińska-Zdun, <http://dantiscus.ibi.uw.edu.pl/?menu=ccor&f=ccor> (dostęp: 15.10.2021).
- Materiały do Kodeksu Dyplomatycznego Małopolski*, t. 5: 1451–1506, oprac. Waldemar Bukowski, Franciszek Sikora, Jan Wroniszewski, red. Waldemar Bukowski, współprac. Janusz Szyszka, Kraków 2014, <http://www.kodeks.pau.krakow.pl/dokumenty.html> (dostęp: 20.10.2021).

